

УДК 371.13(477.63)«18»

С. І. Щербак

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

**ЧИТАННЯ ТА ЛІТЕРАТУРНІ САЛОНИ
У ДВОРЯНСЬКИХ РОДИНАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ ст.**

Досліджено читання та літературні салони як види інтелектуально-го дозвілля у дворянських родинах Харківської губернії у ХІХ ст. Акцентовано увагу на дослідженні літературних уподобань окремих представників слобідського дворянства та значенні літературних салонів у поширенні соціокультурних зв'язків еліти і розвитку культурно-наукової сфери на Слобожанщині в даний період.

Ключові слова: Харків, дворянська садиба, читання, бібліотека, літературний салон.

С. И. Щербак

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

**ЧТЕНИЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ САЛОНЫ
В ДВОРЯНСКИХ СЕМЬЯХ ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ХІХ ст.**

Исследовано чтения и литературные салоны как места интеллектуального досуга в дворянских семьях Харьковской губернии в ХІХ в. Акцент сделан на исследовании литературных предпочтений отдельных представителей слобожанского дворянства и значении литературных салонов в расширении социокультурных связей элиты и развития культурно-научной сферы на Слобожанщине в указанный период.

Ключевые слова: Харьков, дворянская усадьба, чтение, библиотека, литературный салон.

S. I. Shcherbak

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

**READING AND LITERARY SALONS OF NOBLE FAMILY
OF KHARKIV PROVINCE IN THE 19th CENTURY**

This article is dedicated to the research and reading literary salon as intellectual entertainment in the noble family of Kharkiv province in the nineteenth century. Attention is focused on the study of the literary preferences of individual members of the nobility and Sloboda sense of literary salons in spreading cultural elite linkages and the development of cultural and scientific spheres Slobozhanschina in this period.

Key words: Kharkov, landed estates, reading, library, literary salon.

Читання та літературні салони були невід'ємним атрибутом дозвілля у дворянських родинях Російської імперії у XIX ст. Вивчаючи багато літературних творів, пов'язаних з цією епохою, ми згадуємо, що дворяни читали та обговорювали прочитане на організованих літературних салонах як місцях зустрічі освіченої та мислячої еліти. Певним чином сформоване коло читання та літературні салони відіграли значну роль у вихованні еліти. У дворянських родинях Харківської губернії у XIX ст. читання і літературні салони були не тільки дозвіллям, але й значним соціокультурним чинником у формуванні національної культури: у відкритті університету 1804 р., створенні мистецьких альманахів та літературних журналів у Харкові, і в утворенні на основі дворянських колекцій 1886 р. нинішньої наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка.

Питання дослідження читання та літературних салонів у дворянських родинях Харківської губернії частково висвітлювалися у літературі з цієї тематики. У дослідженні професора Харківського університету А. Г. Слюсарського «Слобідська Україна» [5], виданому у Харкові у 1954 р., є матеріал про перші літературні гуртки у дворянських садибах Слобожанщини, у тому числі й про гурток відомого публіциста та архітектора О. О. Паліцина. Автор доводить тезу про великий вплив літературних салонів у дворянських садибах на розвиток культурної сфери на Слобожанщині. Вивченням діяльності літературного гуртка О. О. Паліцина також займалась харківська дослідниця О. Т. Черкасова [7], праця якої вийшла у збірнику науково-популярних статей «Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво» у 2005 р. У цій роботі досліджено діяльність літературного салону у садибі відомого архітектора, його вплив на проведення інтелектуального дозвілля серед дворянських родин у Харківській губернії. Дану проблематику частково висвітлювали і російські історики.

У роботі «Усадьбы Малороссии» [6], упорядкованій під керівництвом В. С. Шилова та виданій у Санкт-Петербурзі у 2011 р., окремий розділ стосувався історії таких садиб Харківської губернії: Михайлівка, Должик, Тростянець. Автор, описуючи садиби, звернув увагу на бібліотеки, які знаходилися там, і таким чином, це формувало наше уявлення про культурний рівень її колишніх власників, їхню зацікавленість читанням. Серед харківських дослідників сучасного періоду можна назвати А. Ф. Парамонова [3]. У своїй праці «Історія роду Квіток», виданій 2013 р. у Харкові, науковець досліджував перші літературні салони, які проводились у садибах слобідського дворянства, та участь у них відомого письменника та громадського діяча Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Автор наголошував на великій ролі літературних гуртків у піднятті культурного статусу Харкова. Джерельна база даного дослідження представлена мемуаристикою.

У 1912 р. у Москві вийшли мемуари російського публіциста Ю. М. Щербачова [8] «*Приятели Пушкина. Каверин и Щербинин*». Ці мемуари були написані на основі родинного архівного матеріалу як Каверіних, так і Щербиніних, яким він був далеким родичем. У мемуарах було описане садибне життя М. А. Щербиніна у селах Бабаї і Карачівка, при чому окрему увагу приділено його інтересам, таким, як захопленість читанням на дозвіллі. Мемуари В. І. Ярославського [2], племінника губернського архітектора П. А. Ярославського, надруковані у журналі «*Киевская старина*» за 1887 р., дають деякі факти про читання слобідських дворян на дозвіллі, обговорення прочитаного з письменниками, священиками, організації літературних салонів та зустрічей у своїх садибах, а також заняттях перекладами. Не менш цікавий матеріал про читання у дворянських родинах Харківської губернії описаний у спогадах про учителя та журналіста І. Ф. Вернета [3], який відіграв значну роль у формуванні не лише дворянської культури, але й Харкова як центру української культури початку ХІХ ст. Про конкретні літературні уподобання дворян описано у мемуарах К. В. Задонської, які були видані у 1907 р. під назвою «*Быль XIX столетия*» [1], де згадується, які читали книги на дозвіллі у Задонських та Неклюдових.

Мета роботи – дослідити коло читання та літературні салони як види інтелектуального дозвілля у дворянських родинах Харківської губернії ХІХ ст.

Читання та проведення літературних салонів у власних садибах було поширеним видом дозвілля у багатьох дворянських родинах Харківської губернії ХІХ ст. Це було їхнім улюбленим заняттям, читанню намагалися приділяти кожну вільну хвилину. Як згадувала у своїх мемуарах К. В. Задонська, її дід, письменник І. Ф. Богданович, читав книги у будь-якому місці: в кабінеті, в церкві на крилосі [1, с. 48]. Велика зацікавленість до книг визначала рівень поширеності читання та літературних салонів або гуртків серед багатьох представників еліти тогочасного періоду. Це зумовлювалося двома чинниками: по-перше, різним матеріальним становищем дворянства та, по-друге, індивідуальним культурним рівнем представників еліти, її освіченістю, власним ставленням до книги та літературно-мистецької сфери в цілому. Не останню роль відіграло значення тематик книжок, які читали, та мова їх видання, що вже визначала культурні інтереси дворянства та їхні здібності до іноземних мов.

У багатьох дворянських садибах знаходились бібліотеки. Під бібліотеку у будівлі виділяли ціле приміщення або розташовували у кабінеті власника.

У героя Вітчизняної війни 1812 р., генерала П. П. Коновіцина, в його садибі Нікітовка Охтирського повіту розташовувалась вели-

ка бібліотека, в якій знаходилось безліч книжок французькою мовою, з фортифікації (військової геометрії) та робіт античних авторів [2, с. 117]. Бібліотека була осередком культури у садибі і, як згадував В. І. Ярославський, туди приїжджала еліта слобідського дворянства. У Тростянці Охтирського повіту, який спочатку належав князям Голіциним, а потім Ю. Л. та В. П. Кенігам, знаходилась бібліотека, яка належала попереднім її власникам. Вона складалась виключно з робіт французьких авторів, а раритетом були старі видання Мольєра у 5 томах, надруковані у Франції ще у XVIII ст. [6, с. 70]. Саме за цими книгами визначалися літературні інтереси Голіциних як власників Тростянця.

Мав бібліотеку у своїй садибі Кручик Богодухівського повіту і засновник Харківського університету В. Н. Каразін. Його зацікавленість до багатьох сфер науки та культури зумовила знаходження у його бібліотеці багато книг та журналів з різної тематики [3, с. 172]. Саме завдяки цьому знаменитий вчений і громадський діяч мав можливість проявити себе у різних сферах як наукового, так і літературного спрямувань.

Як бачимо, у бібліотеках дворянських родин Харківської губернії були поширені французькі книжки. Це пояснювалось модою серед еліти Російської імперії XIX ст. на все французьке, що вплинуло, у свою чергу, і на формування літературних уподобань дворянства, які читали твори французьких авторів, привезених з Парижа. Здебільшого дворянство читало на дозвіллі французькі романи. Взагалі, можна сказати, що читання французьких романів дворянами підвищувало їхній суспільний статус, тому що захоплення белетристикою було модним на початку XIX ст. серед російської та української еліти, але зацікавленість до таких літературних жанрів викликала здивування і іронію серед освіченого слобідського дворянства.

Крім романів, невелика частина представників дворянства Харківської губернії захоплювалась книгами з історії, практичного господарства, філософії, читали вірші, релігійні тексти. Наприклад, П. М. Штерьова, поміщиця садиби Баси Сумського повіту та сестра О. М. Донець-Захаржевського, на дозвіллі читала такі книги французьких авторів, як «*Натуральная история*» Бюфона та «*Созерцание работы*» Баннета [2, с. 120]. Зацікавленість до таких книжок у поміщиці та її родині була не випадковою, і це показувало не тільки рівень їхньої освіченості, але й позитивно впливало на ведення садибного господарства, що й показав рівень однієї з найбагатших садиб губернії. Крім французьких книг, П. М. Штерьова, як віруюча людина, читала на дозвіллі Євангеліє і займалась тлумаченням релігійних текстів із власним священником [2, с. 120].

Узагалі, читання книжок з релігійної тематики, обговорення вічних питань про добро і зло, тлумачення текстів Біблії було досить по-

ширеним серед провінційного дворянства, поміщиків, у тому числі і на Харківщині. Відповіді на свої питання вони намагалися знаходити у колі спілкування священників, або серед освічених дворян. Як згадує сучасник, письменник І. Ф. Вернета, автор роботи *«Мысли на досуге поучающим веры»* та попечитель Харківського навчального округу у 1800-ті рр. З. Я. Карнер постійно читав книги з релігійної тематики [3, с. 173].

У своїй садибі, яка знаходилась за 100 верст на південь від Харкова, він з гостями у своєму кабінеті за чашкою чаю спілкувався зі священниками та поміщиками-однородцями на релігійно-філософські теми. Серед таких тем були посвячення в таїнство слова Божого, пояснення апокаліпсису та розповіді про мандруючого в Азії священика Іоанна [3, с. 174]. Такі зустрічі не залишали представників слобідського дворянства байдужим до обговорення не лише вічних питань про Бога, але й про науку, суспільство, культуру.

Крім робіт французьких авторів та релігійних книг, у дворянських родинях Харківської губернії було поширено, особливо у період 20–50-х років XIX ст., читати твори німецької та російської літератури. Князь М. А. Щербинін, у своїй садибі в Бабах Харківського повіту, в якій проживав у період 1821–1829 рр., полюбляв читати на дозвіллі твори російських письменників, надруковані в журналі *«Северные цветы»*, привезені з Петербурга. На відміну від інших представників дворянства, які лише добре володіли французькою мовою, М. А. Щербинін відмінно володів російською та мав великі вимоги до знання рідної мови, що й визначило його літературні інтереси. Він захоплювався п'єсами Д. І. Фонвізіна та високо оцінював літературну творчість О. С. Пушкіна, з яким був близько знайомим [8, с. 26–27]. До речі, образ головного героя роману *«Євгеній Онегін»* поет взяв саме з М. А. Щербиніна. Таким чином, ми спостерігаємо, що у дворянських родинях Харківської губернії не тільки були літературні вподобання серед російських прозаїків та поетів, вони захоплювалися читанням і періодичних видань, надісланих зі столиць.

Читанням творів російської літератури та періодичних видань на дозвіллі захоплювались і в родині К. В. Задонської. Як вона згадувала в мемуарах, її батько, В. Неклюдов, полюбляв читати розповіді або романи з журналу *«Бібліотека для читання»*, у виданнях якого друкували твори російських авторів І. О. Гончарова та І. С. Тургенева [1, с. 56].

Також особливої уваги надавали читанню дітей на дозвіллі у дворянських садибах. К. В. Задонська писала, що діти у її родині читали твори Ф. Шиллера, Й.-В. Гете та російських поетів В. А. Жуковського, О. С. Пушкіна. Не меншою популярністю серед дворянських дітей користувалися народні казки, розповіді. Мемуаристка писала як в ди-

тинстві полюбляла вигадувати казки, оповідання та інші літературні твори, які зберігала у старовинному великому ящику, який був покритий червоним сап'яном [1, с. 62].

Крім читання книг, у багатьох дворянських родинах Харківської губернії займалися перекладом книг. Здебільшого перекладали з французької або іншої європейської мови на російську. Зацікавленість цією справою на дозвіллі було зумовлене двома факторами. По-перше, це було престижно, по-друге, в той час відбувався бурхливий розвиток книгодрукування російською мовою, і не останню роль у цьому відіграла діяльність освіченої еліти.

Перекладом займалися здебільшого або освічені гувернери, або самі поміщики у своїх садибах. Наприклад, поміщик та архітектор багатьох садибно-паркових ансамблів у Харківській губернії О. О. Паліцин на дозвіллі у власній садибі в Попівці Сумського повіту займався перекладом французьких книг, які йому надавала графиня В. Р. Подгоричани [2, с. 134]. Усього за період 1802–1816 рр. А. А. Паліциним було перекладено та надруковано в Петербурзі, Москві та Харкові сім творів представників західноєвропейської літератури. До його власних перекладів російською мовою відносять промову Ж.-Ж. Руссо, поеми «*O садах*» Деміля, та «*Времена года*» Сен-Ламберта. Крім О. О. Паліцина, у його садибі займалися перекладом і представники слобідської еліти. Е. І. Станевич переклав поеми «*Сельской житель*» Деліме та «*Ландшафт или опыт о сельской природе*» Незай-Мерзонія, В. І. Ярославський – роман «*Новая Элоиза*» спеціально для книготорговця Смикова з метою публікації російського перекладу [2, с. 135]. У своїй садибі Штеповка Сумського повіту вищезгаданий І. Ф. Богданович переклав роботу Майра «*Малая война*», а також велику кількість робіт французьких авторів [2, с. 119].

Займався перекладом й **І. Ф. Вернет**, читаючи на дозвіллі одному відставному генерал-майору гамбурзькі газети російською мовою, оскільки він німецьку не знав [3, с. 174]. І. Ф. Вернет володів чотирма мовами і вільно спілкувався французькою, російською, німецькою та латинською. Він, як згадував його учень, міг легко перекласти перед своїми вихованцями безліч літературних творів з однієї мови на іншу, цікавився книгами багатьох античних та французьких авторів: Вергілія, Горация, Юнга, Руссо, намагаючись знайти в цих роботах для себе істину в житті, сенс свого буття. Таким чином, у кожній дворянській родині Харківської губернії велике значення надавали на дозвіллі читанню книжок французькою мовою, античних авторів, захоплювались німецькою та російською літературою, а більш матеріально забезпечені та освічені – займалися перекладом творів російською мовою.

Зацікавленість та читання книг на дозвіллі у дворянських родинах спричинялася соціокультурними зв'язками, спілкуванням на лі-

тературні, філософські та релігійні теми зі своїми однодумцями. Літературні салони та гуртки об'єднували провінційне дворянство, відбувався, таким чином, обмін думками, інформацією. На цих зустрічах завжди приносили нові книги та обговорювали прочитане. Атмосфера цих салонів завжди відрізнялась від інших прийомів у дворянських садибах шанобливим ставленням один до одного, коректною поведінкою та можливістю висловити власну думку.

На Слобожанщині перші літературні гуртки у колі дворянства виникли ще наприкінці XVIII ст. О. О. Паліцин організував у Попівці власний літературний салон, який мав назву «*Поповская академия*», до якого входили представники освіченого слобідського дворянства: родини Кондратьєвих, Донець-Захаржевських, Голіциних, Полуботків та Щербиніних [6, с. 132]. На цих літературних зустрічах еліта обговорювала літературні твори, проблеми освіти та науки, у тому числі і відкриття у майбутньому університету в Сумах [5, с. 209]. Серед постійних членів цього гуртка були письменники С. Климовський-Климов, автор творів «*Про великодушие и правду*», «*Про правосуди начальствующих, правде и бодрости их*», В. Л. Капніст, брати П. С. та Л. С. Байкови, дядько О. С. Пушкіна – поет Л. Пушкін [7, с. 133]. О. О. Паліцин довгий час підтримував добрі стосунки з С. М. Глінкою та Г. Р. Державіним, що теж позитивно впливало на розширення контактних дворянських зв'язків не лише в Харківській губернії, але й між Петербургом та Москвою [7, с. 134]. Гурток у садибі відомого архітектора на довгий час став осередком науки, літератури та мистецтва серед дворянства Харківської губернії на початку XIX ст.

У літературні гуртки дворянства входили також представники наукової та творчої інтелігенції Харкова та обох столиць – Петербурга та Москви. В одній з дворянських садиб, в якій служив гувернером І. Ф. Вернет, постійно запрошували цікавих гостей, здебільшого інтелігенцію. Серед таких гостей були наставник російської словесності з Петербурга Р. Г. Гонорський та професор давньогрецької літератури Харківського університету Джунковський, які відіграли у майбутній літературній діяльності І. Ф. Вернета значну роль [3, с. 191–192]. Р. Г. Гонорський організував літературні вечори, на яких постійно обговорювали проблеми розвитку російської літератури. Серед таких учасників був і відомий письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко [4, с. 79]. Але читали на цих зустрічах тому, що здебільшого книги друкувалися в інших містах, наприклад у Москві, і могли привозитись під час ярмарків.

Губернські чиновники, враховуючи свій матеріальний та освітній рівень, теж організували літературні вечори. У садибі дружини губернського прокурора Любовнікової, збирались професори, студенти та аматори-літератори, серед яких був вищезазначений

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, який розважав публіку малоросійськими анекдотами [4, с. 79]. Таким чином, з цих гуртків формувалася в майбутньому наукова та творча еліта Харкова, що у другій половині XIX ст., стала однією з найвідоміших у Російській імперії.

Крім інтелігенції, до літературних салонів запрошували іноземців. Здебільшого це були французи або німці, які належали в минулому до аристократів та приїхали до Росії служити гувернерами. Більшість з них не знали російської мови, в основному спілкувалися французькою або німецькою. Але деякі іноземці намагалися вивчити російську, проте рівень володіння мовою був посереднім, що доходило до смішних випадків.

Як писав мемуарист про І. Ф. Вернета, постійний гість їхньої родини німець Швейкардт, який не знав російської мови, завжди перед гостями вивчав декілька слів російською, щоб звертатися до прислуги. Але одного разу, коли прийшов у гості і, звернувшись до прислуги переплутав слова «барин» та «баранина», викликав сміх серед лакеїв [3, с. 188]. Таким чином, більшість іноземців, які зустрічалися з дворянами на літературних салонах і в приватних умовах або служили вчителями у них, спілкувалися з ними французькою. Вивченню російської мови особливої уваги не приділяли.

Літературні салони проводились і у віддалених повітах Харківської губернії. У садибі в Бурулуках князів Задонських, представників старовинної дворянської родини на Слобожанщині, постійно проводили літературні вечори у колі їхньої родини та друзів. Молодші брати А. Задонського – чоловіка мемуаристки К. В. Задонської – постійно читали з акторською грою твори письменників російської літератури І. О. Гончарова, І. С. Тургенева, що викликало захоплення [1, с. 214]. Крім літературних вечорів, у Задонських наприкінці 50-х років XIX ст. був організований філософський гурток, що мав символічну назву «Філософія Ордена» [1, с. 224]. До їхньої садиби Ржевці постійно приїжджали гості-інтелектуали, серед яких були мадемуазель Сердобіна, художник М. П. Арнольдї, Гандарти та молодше покоління родини Задонських [1, с. 225].

На цих зустрічах постійно знайомились з новими книжками, які привозила мадемуазель Сердобіна. Як згадувала сама мемуаристка, читали з цікавістю німецьких, англійських філософів, постійно обговорювали їхні твори, виражали свою думку після прочитаного. Таким чином, ми спостерігаємо на прикладі знаменитої харківської родини, що провінційне дворянство Російської імперії у XIX ст. вже усвідомлювало себе освіченою елітою, і читання на дозвіллі та проведення літературних салонів, філософських гуртків відіграло значну роль у формуванні самобутньої культури дворянської садиби.

Отже, підсумовуючи загальні моменти у дослідженні такого виду дозвілля як читання та проведення літературних салонів у дворян-

ських родин Харківській губернії у XIX ст., можна зазначити, що читання було одним із найпоширеніших видів відпочинку серед еліти, і не останню роль відігравала не тільки її матеріальна забезпеченість, але й рівень інтелектуальної підготовки. Літературні салони, філософські гуртки були не тільки місцями зустрічі освіченого дворянства та осередками її культури, але й сформували наукову та культурну еліту суспільства. Усі ці фактори відіграли значну роль у формуванні Харкова як провідного центру науки та культури у Російській імперії у XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. *Задонская Е. Н.* Быль XIX столетия / Е. Н. Задонская. – Х., 1907. – Т. 1. – 405 с.
2. Записки В. И. Ярославского // Киев. старина. – 1887. – № 9–10. – С. 109–153, 289–331.
3. И. Ф. Вернет, швейцарский уроженец и русский писатель // Современник. – Кн. 1. – Т. 1. – 1847. – С. 167–197.
4. *Парамонов А. Ф.* Історія роду Квіток / А. Ф. Парамонов. – Х., 2013.
5. *Слюсарський А. Г.* Слобідська Україна: іст. нарис XVII–XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. – Х., 1954.
6. Усадьбы Малороссии / [сост. текста В. А. Шилов]. – СПб., 2011.
7. *Черкасова Е. Т.* Просветительская деятельность А. А. Палицына в архитектурной культуре II половины XVIII – начала XIX в. / Е. Т. Черкасова // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво : зб. наук.-популярних ст. – Х., 2005. – Число 5. – С. 130–146.
8. *Щербачев Ю. Н.* Приятели Пушкина. Каверин и Щербинин / Ю. Н. Щербачев. – М., 1912.

Надійшла до редколегії 28.04.2014

УДК 94(477.63)«1880/1910»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ БІБЛІОТЕЧНИХ ОСЕРЕДКІВ У РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлено роль і місце заводських бібліотек у культурному розвитку та освітньому потенціалі Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: бібліотечні осередки, підприємства, фонди, обслуговування читачів-службовців.

© Л. М. Лучка, 2014